

Б.Қ.Рақымжанов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: bakitdzan.kz@mail.ru)

Шәкәрім дүниетанымындағы затшылдық ғылым дегеніміз не?

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының ғылым туралы ой-толғамдары сараланды. Ойшыл көтерген «затшылдық ғылым» түсінігінің мәні тарихи-философиялық контексте талданды. Оның қазіргі замандағы мән-маңызы мен өзіндік сипаты бағамдалды. Шәкәрім Құдайбердіұлы көрсеткен «затшылдық ғылымға» тән басты сипаттар айқындалған.

Кілтті сөздер: затшылдық, дүниетаным, қазақ философиясы, уақыт, ғұмыр, пән, затшылдық ғылым, концептуалды идея, ағартушы, тұлға.

Затшылдық ғылым деген не? Затшылдық ғылымға қандай ғылымды жатқызамыз? Міне, бұл сұрақтар Шәкәрім шығармаларымен кеңірек танысқан адамның алдынан шығатын заңды сұрақтар. Себебі Шәкәрім затшылдық деп оған аса мән бере, әрі сақтықпен қараған. Айта кету керек, Шәкәрім затшылдық ғылымның қағидаларын дұрыс деп танымаған, оны, керісінше, сынға алған. Ойшылдың затшылдық ғылым жайындағы пікірлері негізінен оның «Үш анық» философиялық трактатында жүйеленеді.

Шәкәрім шығармаларын басынан соңына дейін оқып отырғанда біз үнемі оның белгілі бір дүниетанымдық сұрақтардың айналасында ой қозғайтындығын аңғарамыз. Оның өлеңдері не осы сұрақтардың қойылуынан немесе оған берген ойшылдың жауаптарымен мазмұндалады. Шәкәрім өзінің философиялық трактаты «Үш анықта» да әлгі сұрақтардың айналасында ізденуді басты мақсат тұтады.

Шәкәрім тек қазақ философиясына ғана тән емес бүкіл адамзаттың әлі күнге дейінгі маңызды болып келе жатқан, кеңістігі ауқымды сұрақтарды көтереді. Оның көтерген философиялық, дүниетанымдық мәселелері тұтастай адамзаттың өмірін қамтитын сұрақ болғандықтан, ойшылдың дүниетанымы да белгілі бір ұлттың немесе халықтың дүниетанымының аясында шектелмей бүкіл адамзаттық деңгейге ұласып жатады. Ол қандай сұрақтар еді?

Шәкәрімнің өмір бойы рухани ізденісінің тірегі болған сұрақтар *адамзат баласының және мына тіршілік әлемінің қайдан жаратылғандығы, өлген соң оның қайда барып оралатындығы, сонымен қатар енді осы екеуінің арасындағы уақыт адамның ғұмырының мақсаты неде екендігі* туралы болып келеді. Міне, бұл сұрақтар Шәкәрімнің философиялық дүниетанымының ең басты сұрақтары болып саналады. Ол бар ғұмырын осы сұрақтардың шешуін іздеу үшін ғылым жолында сарп еткен. Әр адам өз өміріне оның мақсатының неде екендігін ойланғанда аталмыш сұрақтар оның алдынан шығуы тиіс. Бұл сұрақтар тек Шәкәрімнің сұрақтары емес, ойшыл бұл мәселелерге қарапайым адаммен салыстырғанда ғылыми тұрғыдан келген. Басты мәселе Шәкәрімнің мақсатында болып отыр. Біз, гуманитарлық сала мамандары немесе философия саласының мамандары, бұл сұраққа жиі кезігіміз. Бізден Шәкәрімнің айырмашылығы сонда, ол бұл сұрақтардың айналасында ізденгенде басқаша мақсат қояды. Мәселен, қазіргі ғылым саласындағы біздер аталмыш мәселелер туралы ізденгенде дәріс оқу үшін немесе мақала жазу үшін, ал студенттер қауымы болса семинар сабақтарына жауап беру үшін, емтихан тапсыру үшін ізденеді. Біздің, ізденісіміз осы мақсаттарға қол жеткізгенде тоқтап қала беруі мүмкін. Ал «Шәкәрім не үшін ізденді?» деген сұрақ туындайды. Оның мақсаты алыс. Ол бұл сұрақтарды өмірінің соңғы сәтіне дейін ойланып, ізденіс жасап өтті. Оның

мақсаты біздікімен салыстырғанда терең, әрі онда бір жанкештілік байқалмайды ма. Шәкәрімнің ойшыл ретіндегі бір ерекшелігі осында.

Шәкәрім *келдім қайдан, барам қайда* дегенде ол жан туралы айтып отырғандығын ескеруіміз керек. Өйткені адам осы дүниеге келгенде оның жаны денеге енеді, кетерде денені тастап кетеді. Дене осы дүниенікі. Ал келіп кету жанның ісі. Сондықтан бар құпия жанның жұмбағына келіп тіреледі. Бізді келген жағымызбен және қайтатын жағымызбен байланыстыратын осы — жан. Сондықтан ол жақты тану үшін жан туралы ойланған дұрыс.

Шәкәрім түсінген басты ақиқат адам баласы үшін мына фәни дүниесі бұрыннан бар болып табылмайды. Мәселе оның бұған келгендігінде және кететіндігінде болып тұр. Ендігі мәселе Шәкәрім үшін адам баласының қайдан келгендігінде және қайда баратындығында. Яғни, Шәкәрім бұл дүниенің сұрақтарынан шығып кетіп, бұған дейінгі және бұдан кейінгі мәселе туралы қозғап отыр. Сонда адамның тұрақты **мекені**, немесе **үйі**, қайда? Шәкәрім сол жағын ойланып отыр. Ол бұл туралы «Қайтқан шал» өлеңінде де тағы да ой қозғайды. Бұл дүниені осы өлеңінде ойшыл сан алуан керуендер келіп-кетіп жатқан кең сарайға теңеп, өзінің шын үйінің қайда екендігі туралы ойланады. Шәкәрім дүниенің негізіндегі бастапқы заңдылықтарды, гармонияны тану, білу адам үшін негізгі міндет деп санайды. «Ол түп себептің білім құдірет шеберлігінде өлшеу жоқтығы мынадан анықталады. Барлықтың не нәрсесіне қарасаңыз да мақсұтсыз, керексіз жаралған емес. Бәрін айтпай-ақ өз көзіңіз де ойлаңыз, құлақ, мұрын, ауыз сияқты мүшенің, мақсұтпен жаралғанын көресіз. Ғылым жолымен өсімдік ағаштардың тамыры, өзегі, қабығы, жапырағы, гүлі сияқтылардың бір де бірі бұл мақсұтсыз деп айта алмайсыз. Бұлар нені көрсетеді? Түп себептің бүйтіп салған жолына қарағанда, оның білім, құдірет шеберлігінде өлшеу жоқтығын анықтайды. Егер осының бәрін істеп шығарып тұрған түк сезбейтін соқыр табиғат болса, онан мұндай мақсұт, білім, ерік, гармония тартып жарасым таңдау, жоғарылау шыға алмайды», — дейді Шәкәрім «Үш анықта».

Біз «Үш анықтағы» затшылдық ғылым ұстанымдары турасындағы Шәкәрімнің көзқарастарына тоқталмас бұрын оның затшылдық ғылымды өз өлеңдерінде «пән» деп атағандығына оқырман назарын аударып кеткенді жөн көріп отырмыз. Шәкәрім осы «пән» ұғымы арқылы затшылдық ғылым турасындағы өз көзқарастарын білдіріп отырады. «Пән» ұғымы — Шәкәрім шығармашылығында, әсіресе өлеңдерінде өте жиі кездесетін ұғымдардың бірі. Пәнге байланысты ойшыл келесідей ойлар айтқан: *Пәнші мен дінші тыңдамас, жиреніп мұны ұнамас. Өйткені олар бір езу, әдетін тастап шыдамас*, «*Пән мен дін деп қор болар, ойында өзі зор болар. Ноқтадан басын ала алмас, жетекші айуан сол болар* [1]. «Күн аязда терезеге...» деп басталатын өлеңінде *Шала дін мен қате пәннің соңына ерме, шынға ер*» десе, «Қасына қылыш қайтарқан...», — деп басталатын өлеңінде: *Ойы кем, сөзге шешендер. Денешіл, пәншіл кеселдер* — дейді. Осы өлеңінде Шәкәрім тағы да *Пән айтты зой деп сенбе* деген ойларға барады [1; 180]. *Жан жолдан қосылды деп пән де, дін де, ақылды байлап қойған соған мүлде*, — деп олардың адасқанын айтса, ал «Тура жолда қайғы тұрмас» атты өлеңінде Шәкәрім *Шынды таптым, қайғы басты. Шын сырымды айтайын. Дін де, пән де қатты адасты, дау сабасты барқырап*, — деп пәнді тағы бір түйреп өтеді [2].

Міне, осы тәрізді «пәнге» байланысты Шәкәрімнің ойларын тізбектей берсек толып жатыр.

*Адасып діншіл азғанын,
Пәншілдер ғылым қазғанын,
Философ ойшыл жазғанын,
Сынауға енді бұрдым бас —*

деп, Шәкәрім өзі айтып өткендей, осы пәншілерге үнемі сыни көзқараспен қараған [1;67]. Шәкәрім философтардың ішінде де пәншілер бар екенін айтып отыр.

Жоғарыда біз пән мен затшылдық ғылым екеуі үндес деп айтып өттік. Осы пән жайындағы Шәкәрімнің негізгі ойын түсіну үшін затшылдық ғылым тарихы және оның негізгі қағидалары туралы мәселеге назар аударған жөн деп ойлаймыз. Затшылдық ғылым дүниенің түпкі бастамасы туралы сұрақтың айналасында адамзат баласының жасаған ізденісінің нәтижесінде пайда болып, дамып келеді. Бұл турасында Шәкәрім «Үш анық» трактатында түпкі жаратушыны іздеуде екі жолдың бар екендігін айтып өткенін үш анық туралы жазғанда айтқан болатынбыз. Олардың бірі түп жаратушы бар деген пайғамбарлар болса, екіншісі түпкі жаратушы жоқ, әлем өз бетінен жаралып, дамып жатыр, оны былай қылайын деген ие жоқ деп түсіндіретін затшылдық ғылым. Затшылдық ғылым осы екінші бағытты ұстанатындардың жолы болып саналады. «Үш анықта» бұл жайында ол: *Енді біліп жаратқан ие де жоқ, өлген соң өмір де жоқ деген жолдың түбінде осы барлық әлем неден бар болды деген ойдан шыққаны төменгі сөзден мәлім болды. Ескі заманның білімділері әр нәрсенің*

негізгі түпкі негізі неден жаралғанын тексеріп, тамам нәрсенің негізі төрт нәрсе деп білген. Онысы — от, су, топырақ, ауа. Олардан кейінгі білімділер ол төрт нәрсенің әр біреуі әлденеше негізден жаралғанын таба-таба жақынырақ кезде түп негізі сексен шамалы екенін тапты. Әр дененің көзге ілінбейтін кішкентай тараулардан қосылып жаралғанын тауып, ол кішкентайды қанша ұсақтаса да ақырында тіпті бөлуге келмейтін болады. Сол бөлінуге келмейтін түп негіздердің атын *европаша атом деп атады*, — деп жазды [3]. Бұл жерде Шәкәрімнің дүниенің түп негізі су, от, ауа деген грек ойшылдары, Милет мектебінің өкілдері Фалес, Анаксимен және дүниенің бастамасы от деп таныған Гераклиттің философиясы жайында айтып отыр. Кейін, Демокриттің атомдар туралы ілімі пайда болып, алғаш рет дүниені құраушы ең ұсақ бөлшек атомдар екені мәлім болды. Шәкәрім ол жайында: *...Гректің Эпикур, Демокрит деген білімділері сол атомды дәлел қылып, барлық әлем атомнан өршіп, жаралып жатыр, оны былай қылайыншы деп біліп жаратқан ие жоқ деген бір жолға негіз салды* — деп жазып, затшылдық ғылымның алғаш қалай жүйеге түскендігін аңғартқысы келеді [3; 21].

Ойшыл затшылдық ғылымның әрі қарай даму тарихын да жіліктеп береді. Жоғарыдағы ойын Шәкәрім әрі қарай былайша сабақтайды: *Соңғы кезде Европаның Гасенди, Декарт, Ньютон, Линней сияқты ойшылдары бұрынғы Эпикур, Демокриттерден қалған жаратушы ие жоқ дегенді қайта жаңғыртып, Европа арасында сол ойдың жайылуына себеп болды. Және атомдар бірін-бірі тартып қосылуына бір күшті дәлел табылды. Ол әр нәрседе бірін-бірі тартатын қуат барлығы. Оны орысша притяжение деп, арабша тажазиб дейді. Мұны алғаш тапқан Англияның Исаак Ньютон деген ойшылы. 17 ғасырда алманың үзіліп жерге түскенінен ойлап тапқан. Бұл біліп жаратқан ие жоқ дегенді ұғымдырақ айтсақ, әлемдегі бар нәрсенің негізгі сексен түрлі атом, солар бірін-бірі тартатын притяжение заңымен қосылып, дене жасап, бірінен-бірі өсіп, өзгеріп жатыр, оны былай қылайын деп әрқайсысын әр бөлек жаратып жатқан ие жоқ және жан деген өз алдына бір нәрсе емес, сол атомдардан жаралған дененің бір қозғалысы, өзгерістерінен шыққан сипат* [3; 21].

Сонымен, Шәкәрімнің ойынша, грек жерінен бастау алып, XVII ғасыр Еуропада өрлеген затшылдық ғылым тек дүниенің түпкі себебі жаратушыда емес екендігін айтып қоймай, атомдар өзгерісінен шыққан сипат деп жан туралы да өздерінің ұстанымдарын көрсеткен. Затшылдық ғылым өрлей келе, атомдардың да электрондар мен нейтрондарға бөлінгенін ашады. Сөйтіп, жоғарыдағы сексен шамалы негіздің түп негізі нұр, жарық болған дейді. Енді олар жарықтың жылдамдығын өлшеп, әлемнің механикалық заңдарын аша бастайды.

Міне, бұл затшылдық ғылымның даму тарихы. Шәкәрім затшылдық ғылым қанша себептерді қазса да соңғы себеп өздігінен бола алмайтындығын түсіну керек дейді. *Бұны жазғандағы мақсұтым білінген әлемге қарағанда, білінбегендердің есеп өлшеуге келмейтіндігі оқушының ойында болсын дедім*, — дейді Шәкәрім. *«Жоғарыдағы айтылған барлықтың бәрі өздігінен жаралып жатыр, оны былай қылайын деп біліп жаратқан ие жоқ деген жол әлдеқашаннан айтылып келе жатса да, әсіресе 17–19 жүз жылдардың аяқ шеніне шейін Европа ішінде көбірек жайылды*, — деп Шәкәрім осы затшылдық ғылымның дәлелдерінің күштірек дегендерінен төмендегідей мысалдар келтіреді [3; 22]. Затшылдық ғылымдардың қанат жайып дамуындағы ұстанымдар төмендегідей (қысқартып береміз. — Б.Р.):

1. Қайта айналыс жолы. Барлық дененің түп себебі — бұрыннан бар қуатты дене атом. Әр нәрсені өсіп өндіретін сол дүниеде еш нәрсе жоғалмайды, бірақ өзгереді. Заттар қатты, сұйық, газдар болып үш түрге түседі. Осылайша заттар бір күйден екінші күйге ауысып, өзгеріп отырады. Адам да өлген соң сезім кетіп, еш нәрсе сезбейді. Осы заңдылық бойынша алмасып отырады.

2. Жаратылыс жолы. Мұқым барлықтың бәрін бар қылып тұрған — жаратылыс жолы. Сондықтан біліп жаратушы ие деген бекер сөз, ол жаратылыс жолы осы жаратылғандардың өзінен бөлек нәрсе емес. Осыдан бөлінбейтін заң барлықтың бәрі сол заңнан еріксіз жаралып жатыр (философ Литерие сөзі).

3. Тұқымдастық жолы. Құрғақтағы хайуандар, адамдар, өсімдіктер, құстар — бәрі теңізден туған. Теңіз жерді орап алғандықтан, су хайуандары, өсімдіктері құрғаққа шыққан. Жер жүзіндегі өсетіндердің, жандылардың бәрі басында су хайуаны. Сондықтан бұларды бөлек-бөлек жаратқан ие жоқ дейді (Маиеннің сөзі) (Дарвиннің ілімі осы қағиданы ұстанғанын еске саламыз. — Б.Р.).

4. Дене сезімі. Біз әр нәрсені денедегі сезімімізбен білеміз. Мұқым барлықтың бәрі жаралыс жолымен еріксіз бар болып жатқанын көріп, біліп тұрмыз. Егер біліп жаратушы ие бар болса, бұл жаратылыс себептерінің түк керегі жоқ болар еді. Неге десең, бір жаратушы білімді құдірет бар болғаннан соң бұл себептердің керегі не? Сондықтан біліп жаратушы жоқ дейді (Бюнхер сөзі).

5. Әр түрлілік. Барлық дүниеге қарасаң тасы, ағашы басқа өсімдіктер, хайуандар, адамдар, су, от сияқты, тіпті біріне-бірі ұқсамайды. Бұл нені көрсетеді? Бұл әр нәрсе қалай болса солай кезі келгендіктен, себебіне қарай жаралып жатыр. Оны былай болсын деп жаратушы жоқ екені осыдан мәлім дейді (Демокрит сөзі) [3; 22,23].

Жоғарыдағы жаратушы жоқ деген затшылдық ғылым жүйелерінің дәлелдері осы. Бірақ, Шәкәрімнің ойынша, Еуропада XIX ғасырда затшылдық ғылым аша алмайтын, түсіндіре алмайтын құбылыстарды куәландырған телепатия, спиритуализм, магнетизм деген ағымдар болған. Бұлар дүниенің астарында басқа бір құбылыстардың, күштердің бар екендігіне адамдарды тәжірибелер арқылы куәландырған. Кейін затшылдық ғылым жолдағылардың біразы осы күшті мойындап, олардың тәжірибелеріне өздері де аң-таң болған. Бұған байланысты дәлелдерді Шәкәрім «Үш анығында» көптеп келтіреді. Біз оған тоқталып жаптаймыз.

Сонымен, Шәкәрімнің затшылдық ғылым тарихынан көрсеткен мәліметтеріне қарап тоқтам жасауға болады. Ол тоқтам затшылдық ғылымның басты ұстанымы — бұл жаратушының хақ екендігін терістеу. Олар заттар әлемінің заңдарына сүйенеді. Пән дегеніміздің өзі осы. Бұл құдай жоқ дегендердің ілімі. Кезінде жетпіс жылдан астам біздің санамызға билік жүргізіп келген марксистер насихаттаған Маркстің, Лениннің, Энгельстің көзқарастары да, метафизиканы жоқ деп танытуға тырысқан, заттар әлемін ғана мойындауға шақырған позитивизм де, әлі күнге дейін жаратылыстану ғылымдары ту қылып ұстап келе жатқан Дарвиннің эволюциялық теория жайындағы ілімі де, Шәкәрімнің дүниетанымдық түсінігімен қарасақ, пәншілдер іліміне жатады. Яғни, бұлар «пән» болып саналады.

Шәкәрім үшін затшылдық ғылым мен пәннің не екенін осылай түсіндірер едік. Бұларға тән Шәкәрім сынға алған ең негізгі ұстаным бар. Олар: 1) Құдайды, жаратушыны жоқ деп тану. 2) Жанды жолдан қосылды деп тану, жанды мойындамау, жанның денелерді жаратушы екендігін түсінбеу. Бұған жанның қабілеттері мен тілеуіне, азығына сенбеу де кіреді.

Енді Шәкәрімнің осы турасындағы көзқарасына тоқталсақ, Шәкәрім құдайды бар деп жүрген діншіл молдалардың да құдай болмысын дәлелдеуде біржақты кететіндерін жиі айтады. Шәкәрім пәншілдерге құдайды мойындамағандықтан, молдаларды оларға қарсы қойған екен деп түсінбеу керек. Молдалар да «көрініске шоқынған, көр сопы бізді не қылсын» дегендей, құдай болмысын дәлелдеуде көрініс қуып, *тәуіліне ғылымы шақ* (Абай) болып жүр.

*Молдалардан дін сұрасаң,
Сандырақтар сандалар.
Пәншілермен бас құрасаң,
Жан, құдай жоқ, дер тұрақ.
Біз хақиқат елегіне
Осы екеуін елесек.
Түкке тұрмас керегіңе,
Екеуі де қалжырақ.
Пәнші дейді: «Қайда тәңірі?»
Дінші дейді: «Менде тұр!».
Екеуі де сөзге нанды,
Таза ақылдан жоқ сұрақ.
Пәнші нанды бес сезімге
Дінші адасты жолынан.
Сал ақылға, дұрысы не?
Дәлелін тап жақсырақ [2; 204,205].*

Шәкәрімнің ойынша, жаратушы жайындағы сұраққа қалай болса солай қарауға болмайды. Жаралыстың жұмбағы өлшеусіз, адамның білдім дегені, білмедім дегенге есеп. Жаратушыны тану үшін жанды таны деген қағида ұсынады Шәкәрім. «Шынды білмек ойласаң сен, алдыменен жанды біл», — дейді Шәкәрім [1; 272]. Немесе «Жанға көнсем, жан иесі — тәңірге де көнгенім», — деп ойын түптей түседі [1; 274]. Жанға сенбеу жан иесі жаратушыға да сенбеуге әкеледі. Осы мәселеде «пәннің» қатарына Шәкәрім психологияны да жатқызған.

*«Жаным жоқ», — деп болады масқара адам.
Жалам емес, жазыпты пән деп мұны,
Не демес ойы жетпей сасқан адам.
Жанының бастан барын байқамапты,*

Психолог ғылымын ашқан адам [1; 210].

Затшылдық ғылым, пән жайында Шәкәрім оларды дәһрилер деп атаған. Ойымыз дәлелді болу үшін оның өз пікірін келтірейік: «Дүние бұрын бар нәрседен жаралады десең, оны бар қылатұғын бір ие керек. Егер иесіз өзі бар болды десең, онда дәһри деген әр діннің сөзі сықылды бір теріс ақымақтық болады. Дәһрилер дүние өздігінен бар болып, ескірген сайын бір нәрседен бір нәрсе жаралады дейді. Бұл тіпті теріс жол», — деп жазды Шәкәрім [4]. Дәһрилер — құдай жоқ, дүние өздігінен дейтіндер. Осылайша Шәкәрім затшыл ғалымды, пәншілерді дәһрилер деп атаған. Абай атамыздың да осы түсінік аясында бір өлеңінде:

*Күні-түні ойымда бір-ақ Тәңірі,
Өзіңе құмар қылған соның әмірі.
Халиққа махлұқ ақылы жете алмайды,
Оймен білген нәрсенің бәрі — дәһри, —*

деп өтетіні бар [5]. Оймен білген деп затшылдық ғылымның танымын айтып отыр. Жаратушыға дәһрилер арқылы жете алмаймыз деп отырған жоқ па. Халиққа махлұқ ақылы жете алмайды дейді. Яғни, халиққа — жаратушыға, махлұқ — жаратылған ақылы жете алмайды дейді. Жаратушы үшін бар болғаны жаратқан пендесі ғана болып саналатын адам баласының жаратушыға ақылы жетпейді деп отыр Абай. Міне, дәһриліктің мәні осындай.

Дәһриліктің бар ғылымы суық ақылмен жасалады. Олар материалды әлемді көрумен ғана шектеледі. Олардың алған білімі іштеріне енбей, сырттарында жүреді. Сол сырттарында жамылған затшылдық білімін олар қорған қылады. Оны пайдаланып, жалған тіршіліктің қызығын көру керек деген ұран таратады. Заттар әлемімен ғана байланысты дәһрилер ілімі заттар әлемінің қызығын көруге шақырып, жанды мүлдем ұмытып, денеге бас ұрады. Осыдан келіп адамзат баласының хайуани деңгейдегі білімі оның ішін тазарта алмай, жан дененің құлына айналып, түп иесін мүлдем ұмытады. Таза ақыл өлді демек деген осы. Затшылдық ғылым ішке бармайды, ол адамның сыртында жүретін жамылғысы сияқты. Олай болған соң имани білім болмай адам еш нәрседен қаймықпай дүниенің сөзін сөйлейді. Оларға бәрі жеңіл. Күнә деген олар үшін өмір сүрмейді. Затшылдыққа әбден маталған адамдардың қылығы да адамшылыққа ұқсамай кетеді.

*Пән жамылған әлімдер,
Дін жамылған зәлімдер,
Бере берсең, бәрін жер,
Сол жалмауыз паңнан без, —*

дейді Шәкәрім [1; 229]. Жаратушыны жоққа шығарған, жүрегінде иманы жоқ адам үшін ешқандай қасиетті нәрсе жоқ. Ол қанша ғылым жолында болсын оның білімі ішіне қонбағандықтан, ол хайуандықтан биік көтеріле алмайды. Ол бәрін жұтып қоюға дайын. Сонда әлгі ғалымның ғылымы оны неге адамшылыққа апармады? Ол неге хайуани деңгейден көтеріле алған жоқ? Ондай адам екі жүзді келеді. Кез келген заманның ығына жығыла салуға бейім. Кеңес дәуірінде дамыған осы дәһри ғалымдар үшін кеше сол заманның сөзін сөйлеп, бүгін оны теріске шығарып жаңашыл болуының да себебінде осы түпкі тиянақтың, басты бағдардың, иманның — ұяттың жоқтығы демеске амал жоқ. Бұндайлар жайында «адасып әлім шатылды, ол шатасқан шаңнан без», — дейді Шәкәрім. Жанға, жаратушыға ілікпеген пәншілдердің жүрегі қатты, оларда жанашырлық жоқ.

*Күн көре алмай жақының жатыр өліп,
Шіміркенбей жемтігін жейсің бөліп.
«Ғылым деген бұл болса, адыра қалсын»
Демеске бара жатыр ішім толып, —*

дейді Шәкәрім бұл жайында [1; 85]. Шәкәрімнің пәнді үнемі сынға алуының себебі осында. Затшылдық ғылым, Шәкәрімнің ойынша, тек әлемнің құбылыстары жайында айтып, оның түп себебін көре алмай отыр.

*Ғылым деп боқты жегізді,
Денесіз зат жоқ дегізді.
Пайдасыз пәнмен перделеп,
Тапқызбай қойды негізді.*

Пайдасыз пәнмен перделенген ақылдың көзін ашып ал деп отыр. Ол ананы бір, мынаны бір айтып түпкі негізді тапқызбай қойды дейді. Шәкәрім олар дәлелді тек заттан ғана іздеді деп отыр. Жер бетіне ауадай тараған затшылдық ғылым жайындағы Шәкәрімнің ойы осындай.

Айла, күш — айуандықтың ең жаманы,

*Боқты боқпен жуғанмен ел түзелмес.
Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес, —*

деп Шәкәрім затшылдық ғылымға, пәнге қарама-қарысы ар түзейтін бір ғылым қажет дейді [30; 86].
Бұл адамшылық үшін қажет ғылым.

*Ар түзер адамның адамдық санасын,
Ақ жеңіп шығады, арамның қарасын.
Адал еңбек, ақ жүрек берер шешіп,
Таза ақыл қосылса, әлемнің таласын [2; 186].*

Шәкәрім енді адамның санасын түзейтін ар білімі керек дейді. Сол ғана адамды құтқара алмақ.
Бізге дәһрилікке қарсы рухани иммунитет қажет деп отыр емес пе.

*Көрінер ғылымды елдің сырты таза,
Тексеріп терең ойға салмағанда.
Ақымақ пен айуанның иісі аңқиды,
Істерін әбден сынап талдағанда, —*

деп ойшыл тексеріп терең ойға салмағанда ғылымды елің сырты таза көрінер дегенде затшылдық ғылымға белшесінен батқан Еуропаны айтып отыр [2; 179]. Шәкәрімнің затшылдық ғылым, пән турасындағы ой-толғамдарынан концептуалды идея шығады. Ол концептуалды идея — пайдасыз білім деген ұғым. Яғни, бұл адамшылық жолында пайдасыз деген сөз. Пайдасыз білімді беру адамды адамшылыққа әкеледі ме? Мәселе осында. Еуропадан бастау алып, орыс отаршылығы арқылы қазаққа келген ағартушылықтан не таптық. Ол ағартушылық өзіміздің ұлтымызды, халқымыздың мәдениетін терістеуге, имансыздыққа үйретті. Себебі сол ағартушылықтың қайнар көзінде затшылдық ғылым жатқан еді. Ағартушылық біздің ішімізді түзей алмады. Сыртқы сөзіміз ғана түзелді. Ел болу үшін ол жеткіліксіз. Ал Шәкәрім не дейді бұл турасында. Құлақ асайық.

*Сыртқы сөзің шын болса,
Ішің толған жын болса,
Жүрегіңде мін болса,
Айтқан сөзің ем емес!
Жүрегі таза адамдар,
Зұлымдықтан амандар,
Қиянатсыз надандар
Әулиеден кем емес! [2; 159].*

Қазаққа жүрегін дерттен емдейтін, ішті жыннан тазартатын ар түзейтін, имани ғылым қажет деп таныған Шәкәрім даналығы осындай. Ойшыл неліктен «қиянатсыз надандарды әулиеден кем емес» деді екен деп қайран қаласың. Олай болса, Адамшылық ең алдымен білім арқылы емес қиянатсыздық арқылы қалыптасады деп отыр ғой. Ағартушылықта ең алдымен білімді бол демеуші ме еді. Ал Шәкәрім білім ғана адамды адам қылмайды деп отыр. Қиянатсыз бол дейді. Олай болса пайдасыз білімнен сақ болу керек. Шәкәрімді ендеше неге *ағартушы* деп келгенбіз? Ол қиянатың бар болса иманың жоқ демеп пе еді. Шәкәрім Қиянатсыздық арқылы имандылықты өлшейді ғой. Адамның жүрегін дерттен сауықтыратын да осы имани білім деген оймен, Шәкәрім затшылдық ғылым орнына ар түзейтін ғылым қажет деп таниды. Затшылдық ғылым турасындағы ойы осы.

References

- 1 *Shakarim. My faith.* — Almaty: Arys, 2000. — 117 p.
- 2 *Kudaiberdiev Sh. Compositions (Poems, dastans, book of words).* — Almaty: Zhazushy, 1988. — 206 p.
- 3 *Kudaiberdyuly Sh. Three truths // The World almanac.* — Almaty: Zhazushy, 1991. — 20 p.
- 4 *Kudaiberdyuly Sh. Muslim requirements // Mind find the way. World club of Abai.* — 2006. — 671 p.
- 5 *Kunanbaev A. All compositions in one volume.* — Almaty: Zhazushy, 1961. — 227 p.

Б.К.Рақымжанов

Что такое предметные науки в мировоззрении Шакарима?

В статье анализируется отношение казахского мыслителя Шакарима Кудайбердиева к науке, суть поднятой мыслителем проблемы «предметные знания» раскрывается в историко-философском контексте. Осмысляются особенность и содержание данной проблемы в современном мире. Автор в данной работе раскрывает своеобразие «предметного знания», отмеченное Шакаримом Кудайбердиевым.

B.K.Rakymzhanov

What is the subject sciences in Shakarym's world outlook?

Relation of kazakh scholar Shakarym Kudaiberdiev to science is analyzed in the article which is named. The essence of considering by scholar problem's «subject knowledge» is found out in historical-philosophical context. Pecularity and content of given problem is comprehended in modern world. The author is found out distinguishing feature of «subject knowledge» which was indicated by Shakarym Kudaiberdiev in given work.

ӘОЖ 130№ 3: 93 (= 943. 9)

Ә.С.Сағатова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: asem.sagatova@mail.ru)

Тарихи санадағы рухани ізденістер

Мақалада қазақ халқының ұлттық ерекшелігіне қатысты мәселелер зерделенді. Осы мәселе шеңберінде ұлттық дәстүр, халқымыздың рухани мұрасы, ұлттық рух және ұлттық сананың өзіндік ерекшеліктері жан-жақты талданды. Сондай-ақ қазақ халқының мыңжылдық тарихы бар даналығы ұлттық мұрат тұрғысынан зерделеніп, кең құлашты зерттеулерді қолға алғызғандығы мәселесі көтерілді. Сонымен бірге рухани құндылықтар ұлттық ерекшеліктерді сақтап қалу идеясына дейін көтерілді. Ұлттық рухты дәріптеу жолдары талданды. Себебі ұлттық сана мен сезімді ұлттық біртұтастылық анықтайды.

Кілтті сөздер: ұлттық рух, ұлттық сана, рухани құндылық, ұрпақтар тәрбиесі, ұлттық тарих, мәдениет, рухани болмыс, адамгершілік, дара тұлға, даналық мұра, ұлт мүддесі, руханият.

Ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, ата-баба дәстүрінен рухани құндылықтарды баянды етуде ұлттық рухты дәріптеу шарт. Бұл жерде ұлттық құндылықты айқындаушы фактор ретінде әрі оның өзектілігін айқындауда халқымыздың тыныс-тіршілігінің көзі ұлттық таным алыс замандар қойнауынан қайта жаңғыруда. Бұл өз кезегінде халқымыздың ұлттық негізінен бастау алатын басты факторлардың бірі екендігін әйгілей түседі.

Халқымыздың жүріп өткен күрделі де көпқырлы тарихын айқындайтын, қадір-қасиетін танытатын, сайып келгенде оның рухының өміршендігін негіздейтін – бұл ұлттық сана. Ел тарихында ұлттық болмысқа және санаға бағытталған құндылықтарды айқындау мен оларды сараптау - осы құндылықтардың көпшілікті шоғырландыра, рухтандыра, біріктіре алатындай күші мен әсер етуін жүзеге асыратын ұрпақтар сабақтастығының ықпалды да белсенді ролі қазіргі таңда биіктен көрінуде.

Бұл еліміздің сан ғасырлық тарихына, ұлтымыздың ұлы перзенттеріне, олардың асыл мұратына, ата-жұртымызға арналған мәңгілік ескерткіші іспеттес. Шын мәнінде, бүгінде мағынасы терең осынау тарихи мұралардың мән-мазмұнының тереңінен ашылуы тарихи әділдіктің салтанат құруын айғақтайды. Халқымыздың рухани мұралары ұрпақтар байланысын және уақыт үндестігін білдіреді. Бұл — ата-бабамыздың рухына тағзым етіп, жас ұрпақты ізгілікке, отан-сүйгіштікке бағыттайтын бағыт-бағдар. Міне, сондықтан да қазіргі өркениет «жедел» алға басқан сайын келер ұрпақ үшін оның маңызы зор демекпіз.